



İKİNCİ TÜRK DİLİ QURULTAYINDA ATATÜRK İLƏ ƏHMƏD CƏFƏROĞLU ARASINDAKI FİKİR AYRILIĞI HAQQINDA

(Çapa hazırlanan monoqrafiyadan parça)

Altuntac Balayeva
"Dünya" məktəbinin müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Əhməd Cəfəroğlunun türkoloq kimi elmi bioqrafiyası üçün mühüm əhəmiyyəti olan, əslində, onun bir şəxsiyyət kimi türkoloq obrazını tamamlamağa xidmət edən və buna görə də zəruri hesab elədiyimiz bir faktın üzərində ətraflı dayanmağı lazım bilirik. Türk tədqiqatçıları, o cümlədən Ayşə Hür (1, s. 2), Leyla Karahan (2, s. 846) həmin faktı yalnız qeyd etməklə kifayətlənərək, fərziyyə şəklində də olsa, izahını verə bilməmişlər. Alimin azərbaycanlı tədqiqatçıları isə, bu barədə ümumiyyətlə məlumatlı olmadıqlarına görə, bu faktdan bəhs etməmişlər.

Məlum olduğu kimi, Türkiyədə 1929-cu ilin sentyabr ayından etibarən osmanlı türk dilinin sadələşdirilməsi sahəsində islahatlar proqramı həyata keçirilməyə başlanmış, 1932-ci ilin ortalarında Türk Dili Tədqiq Cəmiyyəti (TDTC) yaradıldıqdan sonra bu proses daha da genişlənmiş, türk dili qurultaylarında böyük vüsət almışdı. İslahatların təşəbbüskarı, ilhamvericisi və hətta müvafiq tədbirlərin təşkilatçısı da Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Mustafa Kamal Atatürk idi. Sadələşdirmə proqramı ən əvvəl türk dilinin ərəb və fars sözlərindən qətiyyətlə təmizlənməsini ("arabca və farsca sözcüklerin türkcedən tasfiyesi") və onların söz yaradıcılığı yolu ilə əvəzlənməsini nəzərdə tuturdu. İlk nümunəni də Atatürk vermişdi. "Er", "subay", "kürmay", "genel", "özel", "evrensel", "kutsal", "ısı", "ergenlik", "kıvanç" və s. kimi sözlərin yaradıcısı da özü idi. TDTC öz orqanı kimi İstanbulda nəşr etdiyi "Öz Dilimize Doğru" dərgisində müvafiq təbliğat işi aparırdı. Yeni yaradılmış "Öz türkçə" istilahlı dəbdə olan söz idi.

Atatürk bu inamında o qədər qətiyyətli və dönməz idi ki, ən kiçik etiraza belə böyük dözümsüzlük göstərirdi. 1932-ci il sentyabrın 12-də Dolmabahçe (Dolmabağça) sarayında işə başlayan Birinci Türk Dili Qurultayının ilk iclasında Hüseyn Cahit dil islahatı məsələsindən əlavə, ümumiyyətlə dövlətin dilə müdaxiləsinə qarşı çıxanda, Mustafa Kamal ona cavab verilməsindən ötrü qurultayın keçirildiyi binadakı otaqların birində xəstə yatan TDTC sədri, maarif naziri Samih Rifatı yatağından qaldırtdıraraq qurultaya gətirmişdi. Samih Rifat Hüseyn Cahitin əleyhinə çıxış edəndən sonra Hasan Ali Yücel, Ali Canip, Fazil Ahmet və Fuat Köprülü kimi məşhur simalar da xitabət kürsüsünə qalxaraq, dövlətin yeritdiyi xətti müdafiə etmişdilər (3, s. 1). Qeyd edək ki, Atatürk sağlığında keçirilmiş üç türk dili qurultayının bütün iclaslarında əvvəldən axıradək nəinki iştirak etmiş, eyni zamanda, onların

işini istiqamətləndirmiş, sənədlərinin hazırlanmasına da fəal təsir göstərmişdi.

Ə. Cəfəroğlu da birinci qurultayın iştirakçısı (4, s. 846) idi və 1931-ci ildə Türkiyə vətəndaşlığına qəbul edildiyinə baxmayaraq, "Azərbaycan nümayəndəsi" ("Azerbaycan delegesi") kimi təqdim olunmuşdu. Ümumiyyətlə, türk dili qurultaylarında, bir qayda olaraq, Türkiyə hökumətinin dəvəti ilə dünyanın müxtəlif ölkələrindən türkoloqlar iştirak edirdilər.

Ə. Cəfəroğlu ilə bağlı hadisə 1934-cü il avqustun 18-dən 24-dək yenə də Dolmabahçe sarayında keçirilmiş İkinci Türk Dili Qurultayında baş vermişdi. Ə. Cəfəroğlu müstəsna əhəmiyyətli tədbir kimi təsisçisi və baş redaktoru olduğu "Azerbaycan Yurt Bilgisi" jurnalının 1934-cü il iyul-avqust nömrəsini qurultaya həsr etmişdi. Həmin qurultayda da o, Azərbaycanı təmsil edirdi və 35 yaşlı gənc alimin Ali Canip, Hasan Ali, Rəqib Hülusi, SSRİ EA –nın akademiki Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (Александр Николаевич Самойлович) və polyak alimi Ananiyaş Zayaçkovski (Ananiasz Zajaczkowski) kimi məşhur türkoloq və şərqşünaslarla birlikdə qurultayın Filoloji komissiyasının üzvü seçilməsi elmi dairələrdə onun artıq nüfuza malik olduğuna dəlalət edirdi. Qurultayda Ə. Cəfəroğlunun müəllimi Fridrix Gize (Friedrich Giese) də iştirak edirdi. Alim Almaniyanın Breslau Universitetində onun rəhbərliyi altında fəlsəfə doktorluğu (Ph.D) dissertasiyası müdafiə etmişdi.

Qurultayın üçüncü iclasında Ə. Cəfəroğlu "Rus dilində ilk türk dili yadigarları" ("Rus dilində ilk türk dili yadigarları") mövzusunda məruzə ilə çıxış edir. İclasa, qurultayın bütün iclaslarında olduğu kimi, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) Başkanı Kazım Özalp Paşa sədrlik (Qurultay Başkanı) edirdi. Qurultayın protokolunda bütün məruzələrin tezisləri verildiyi halda (qurultayın iş qaydasına əsasən), Ə. Cəfəroğlunun məruzəsinin tezisi verilməmişdir. Əvəzində protokolda belə qeyd vardır: "Kürsüyə gələn Cəfəroğlu Əhməd "Rus dilində ilk türk dili yadigarları" mövzusunda məruzəsini oxumağa başladı isə də, sözlərinə dil mövzusu və dil tədqiqləri ilə əlaqəsi olmayan və qeyri-müvafiq bəyanat əlavə etdiyinə görə müzakirələri izləyən Rəisi-Cümhur Həzrətləri salonu tərk etmişlər və qurultay sədri natiqin sözünü kəsərək, onu kürsünü tərk etməyə çağırılmışdır" (5, s. 54). Dörd səhifə sonra protokolda fərqli qeyd edilmişdir: Protokol xülasəsinin sonunda "Cəfəroğlu Əhməd bəyin məruzəsinin dil ilə əlaqəsi olmadığından sözünə son verildiyi yazılmışdır" (6, s. 58). Göründüyü kimi, protokolun tərtibində bir dolaşıqlıq, bəlkə də qərəz var. Yuxarıda məruzəsinə əlavə etdiyi bəyanatın, burada isə məruzəsinin dil ilə əlaqəsi olmadığından bəhs edilir. Ə. Cəfəroğlu kimi zəka sahibinin dil qurultayında qeyri-müvafiq bəyanat verə bilməsi fikri inandırıcı görünür. "Rus dilində ilk türk dili yadigarları" mövzusunda məruzənin dil ilə əlaqədar olmadığını iddia etmək isə qeyri-ciddi təsir bağışlayır. Hadisənin obyektiv təsviri Atatürkün həyat və fəaliyyət salnaməsində verilmişdir: "Qazi avqustun 19-da günortadan sonra saat 14-00-da II qurultayın toplantı sarayına təşrif gətirərək, axşama qədər oxunan məruzələri dinlədilər. Ahmet Cavad (Emre), Prof. Dr. Saim Ali (Dilemre) və Dos. Əhməd Cəfəroğlunun məruzələrini diqqətlə dinlədilər. Dos. Əhməd Cəfəroğlu "Rus dilində ilk türk dili yadigarları" başlıqlı məruzəsini oxuyarkən, mövzudan kənara çıxan sözlər söyləyincə, Qazi salonu tərk etdilər. Bunun üzərinə qurultay sədri, TBMM sədri Kazım F. (Özalp) natiqin sözünü kəsərək, onu kürsüdən endirdi" (7).

Qeyd edək ki, Atatürk Ə. Cəfəroğlunun yaradıcılığı ilə, çox ehtimal ki, tanış idi; şəxsi kitabxanasında Ə. Cəfəroğlunun "XIX əsr azəri şairi Siraci", Berlində çap olunmuş "75 Azarbaiğanische Lieder "Bayaty" in der Mundart von Ganğa nebst einer sprachlichen Erklärung" ("Gəncə şivəsində 75 azəri bayatısı və lisana aid bir müqəddimə") adlı kitabçaları və türkologiyaya aid digər əsərləri də vardı (8, kataloqda № 367; 368; 369; 370). Xatirələrdə Atatürkün dilə aid əsərləri diqqətlə mütaliə etdiyi göstərilir. Eyni zamanda, 1932-ci ildən Atatürkün göstərişi ilə nəşrə başlanan və hər nömrəsini diqqətlə oxuduğu "Öz dilimize doğru" dərgisinin ilk üç nömrəsində dil islahatı prosesinin müzakirəsinə fəal qoşulan Ə. Cəfəroğlunun məqalələri çap olunmuşdu: "Öz türkçə dövrü" ["Öz türkçə devri"] (9), "Öz türkçə böhranı" ["Öz türkçə buhranı"] (10) və "Öz türkçə araşdırılması yolunda" ["Öz türkçə araşdırılması yolunda"] (11). Həmçinin, Ə. Cəfəroğlu Atatürkün tövsiyəsi ilə 18 ay ərzində Otto Böhrlinqin (Otto Böhrling) 1851-ci ildə Sankt-Peterburqda çapdan çıxmış „Über die Sprache der Jakuten“ ("Yakutların dili haqqında") kitabının bir qismini türkçəyə çevirmişdi (12).

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, türk tədqiqatçıları faktı yalnız qeyd etməklə kifayətlənmişlər. Ayşe Hür ilə elektron yazışmalarımız zamanı da o, türk elmi dairələrində bu faktın izahına aid heç bir konkret fikrin, yaxud fərziyyənin olmadığını bildirdi.

Lakin faktlara cəm halda əlaqəli nəzər yetirdikdə, Ə. Cəfəroğlunun dil islahatı əleyhinə bəyanat verdiyini həqiqətə ən uyğun fərziyyə kimi irəli sürmək mümkündür. Bunun üçün birinci əsas Ə. Cəfəroğlunun öz əsərləridir. Əsərlərinin dilinə diqqət yetirsək, dil islahatının əsas müddəasını – türk dilinin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi ideyasını qətiyyətlə qəbul etmədiyi bəlli olur. O, 1932-ci ilədək yazdığı, ərəb sözləri ilə zəngin (fars dili sözlərini nadir hallarda işlədirdi) türk dilində yazmaqda davam edirdi. İki qurultay arasında çap etdirdiyi məqalələrin dilinə diqqət yetirsək, məsələ tam aydınlaşar. Həmin məqalələrdə “təhsis”, “məzku”, “zəvat”, “məda”, “istirdad”, “müəxxər”, “müsaid”, “təsrif”, “təvəccüh”, “təhəvvül”, “məvad”, “mühib”, “fasih”, “isabət”, “cələdət”, “təvii”, “müəssir” və s. ərəb sözləri onlarla yox, yüzlərlədir. (Qeyd etməliyik ki, alimin öz əsərlərində dövrünün türk dilində istifadə edildiyindən də xeyli çox ərəb sözlərini işlətməsi, bu gün onların yalnız lüğət vasitəsilə anlaşılmasına gətirib çıxarmışdır). Alim yaradıcılığının sonunadək bu prinsipindən dönməmiş, məhz belə türk dilində yazıb yaratmışdır. Əsərləri buna canlı misaldır. Eyni zamanda, Ə. Cəfəroğlu II qurultaydan əvvəl çap etdirdiyi “Öz türkcə böhranı” adlı məqaləsində türk dilinin ərəb və fars sözlərindən ucdantutma təmizlənməsinə mənfi münasibətini bildirmiş, prosesin böhran həddinə gəlib çatacağı barədə xəbərdarlıq etmişdi. Alim yazırdı: “Öz türkcəni canlandırmaq bəhanəsi ilə müxtəlif mühərrirlər tərəfindən hər gün meydana atılan yeni kəlmə və terminlər, öncədən deyə bilərəm ki, diqqət və səylə saf-çürük edilməyə, onlar Öz türkcəyə çox baha başa gələcəklər”(13, s. 21).

Fərziyyəmiz üçün ikinci əsas odur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk dilinin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsi həmin dövrdə Atatürkün qayəsi idi və qurultayı tərk etmək kimi sərt reaksiyasını məhz əks fikrin doğura biləcəyini ehtimal etmək olar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ə. Cəfəroğlunun bəyanatı məhz dil islahatı sahəsindəki əyintilərin əleyhinə olmuşdur. Dilin inkişaf qanunauyğunluqlarına müdaxilənin yolverilməz olduğu haqqındakı qəti mövqeyini dil qurultayı kimi mötəbər, eyni zamanda bu ideyanın müəllifinin – Prezidentin də iştirak etdiyi məclisdə deməyədi, nə zaman və harada söyləyəcəkdi? Doğrudur, bu zaman sərt elmi mövqedən əlavə vətəndaş cəsarəti də tələb olunurdu ki, Ə. Cəfəroğluda, xatirələrdə yazıldığına görə, bu da kifayət qədər idi. 1932-1934-cü illərdə dilin təmizlənməsi (təfsiyəsi) prosesinin ifrat həddə çatdığını türk dilçi alimləri sonrakı illərdə qeyd etmiş və hazırda da bu barədə yazırlar. Lakin o zaman bunu hiss edən və etirazını bildirən tək Ə. Cəfəroğlu olmuşdu.

Cəfəroğlunun bəyanatı III dil qurultayınadək keçən tam iki il ərzində də unudulmamışdı. 1936-cı il avqustun 24-də işə başlayan Üçüncü Türk Dili Qurultayında o yalnız iştirakçı olmuşdu (14, s. 846). Qurultayın heç bir orqanına seçilməmiş, məruzə ilə də çıxış etməmişdi. Yalnız Atatürkün vəfatından sonra 1942-ci il avqustun 10-13-də keçirilmiş IV Türk Dili Qurultayında Linqvistik-Etimoloji komissiyanın üzvü seçilmişdi. Ə. Cəfəroğlu sonrakı dil qurultaylarında da fəal iştirak etmişdi.

Xatirələrdə yazıldığına görə, Atatürk həyatının son illərində dil islahatlarının düzgün aparılmadığı, təfsiyəçiliyin doğru olmadığı qənaətinə gəlmişdi. Fatih Rifki Ataya “dili bir çıxılmaz vəziyyətə salmışıq”, Əhməd Cavad Emrəyə isə “iki şeydə inqilab olmaz: dildə və musiqidə” – demişdi (15, s. 3). Həyatının son illərində artıq yeni yaradılmış “kamutay”, “saylav”, “ulus”, “ulusal”, “siyasa”, “siyasal”, “tecim”, “ajun”, “genelik” kimi sözlərin əvəzinə müvafiq olaraq “Millet Məclisi”, “millət vəkili”, “millət”, “milli”, “siyasət”, “siyasi”, “ticarət”, “dünya”, “rifah” sözlərini işlədirdi. (16, s.4). Beləliklə də, Ə. Cəfəroğlunun mövqeyinin doğruluğu isbat olunmuşdu. Təfsiyəçiliyin sonu, Leyla Karahanın yazdığı kimi, bu oldu ki, “türkcənin sadələşdirilməsində yol verilmiş ifratçılıq nəticəsində türk dünyası ilə dil müştərəkliyimizin nə qədər azaldığı məlumdur” (17, s. 850).

ƏDƏBİYYAT

1. Hür A. Güneş dil teorisinin icadı ve türkce. http://haksozhaber.net/news_detail/php?id=18862, 4 s.
2. Karahan L. Atatürk dönemi dil kurultaylarında türk dünyası // Türk dili, 1999, № 574, Ekim, s. 845-853
3. Hür A. Güneş dil teorisinin icadı ve türkce. http://haksozhaber.net/news_detail/php?id=18862, 4 s.
4. Karahan L. Atatürk dönemi dil kurultaylarında türk dünyası // Türk dili, 1999, № 574, Ekim, s. 845-853
5. İkinci türk dili kurultayı zabıtları // Türk dili, 1934, № 8, s. 8-113; <http://www.tdkkitaplik.org.tr/kurultaylar.asz>, 106 s.
6. Yenə orada
7. Atatürk ve türk dili. www.turk.metu.edu.tr/ata.html
8. Atatürk kütüphanesi. <http://www.tsk.tr/anitkabir/kutup/c.html>
9. Caferoğlu A. Öz türkce devri // Öz dilimize doğru, 1932, № 1, s. 8-11
10. Caferoğlu A. Öz türkce buhranı // Öz dilimize doğru, 1932, № 2, s. 19-21
11. Caferoğlu A. Öz türkce araştırılması yolunda // Öz dilimize doğru, 1932, № 3, s. 35-37
12. Sertkaya O. F. Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Dili. http://www.edebiyatfakultesi.com/ataturk_ve_turk_dili_1.htm
13. Caferoğlu A. Öz türkce buhranı // Öz dilimize doğru, 1932, № 2, s. 19-21
14. Karahan L. Atatürk dönemi dil kurultaylarında türk dünyası // Türk dili, 1999, № 574, Ekim, s. 845-853
15. Hür A. Güneş dil teorisinin icadı ve türkce. http://haksozhaber.net/news_detail/php?id=18862, 4 s.
16. Sertkaya O. F. Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Dili. http://www.edebiyatfakultesi.com/ataturk_ve_turk_dili_1.htm
17. Karahan L. Atatürk dönemi dil kurultaylarında türk dünyası // Türk dili, 1999, № 574, Ekim, s. 845-853

Altuntaj Balayeva

*Teacher of "Dunya" school
Doctor of Philosophy in Philology*

SUMMARY

On the Incident Between Ataturk and Ahmad Jafaroghlu at the Second Turkish Language Congress

The article is about the incident that happened between Ataturk and Ahmad Jafaroghlu at the Second Turkish Language Congress on August 19th, 1934. This is the first time the incident has been investigated in Turkology in both Azerbaijan and in Türkiye. Essentially, A. Jafaroghlu made a speech against the initiative of Ataturk in Türkiye

up until 1929 to clean Arabic and Persian words out of the Turkish language. He considered this an inappropriate step to interfere with the development of the state language. Hearing this, Ataturk became angry and left the congress, and A. Jafaroghlu was asked to leave the podium. A. Jafaroghlu remained faithful to his idea and continued to use Arabic and Persian words richly in his own writings in Turkish.